

BADIIY ASARLARDA PERSONAJLAR NUTQINING SOTSIAL XOSLANISH MASALASI

Xodjayevo Shaira Ma'rufjon qizi

Andijon davlat universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8000680>

Annotatsiya: Maqolada xarakter yaratishda va uni ochib berishda personajlar nutqining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Nutqiy muloqotning ko'rinishlari, ya'ni monolog va dialoglar vositasida qahramonlar xarakter va xususiyatlari personajlar nutqi orqali sotsial xoslanishi badiiy asarlardan olingan misollar bilan asoslab berilgan. Personajlarning individual, kasbga oid xarakterini yoritishda monolog va dialogning o'rni, ularning turlari va mezonlari ko'rsatib o'tilgan. Maqola tasvirlanayotgan shaxsning turli ruhiy holati, ichki kechinmalarini tasvirlashda monolog eng qulay vosita ekanligi bilan xulosalangan.

Kalit so'zlar: xarakter, personaj nutqi, nutqiy muloqot, mentalitet, monolog, dialog, monolog turlari, ichki monolog, personajlar.

ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ РЕЧИ ПЕРСОНАЖЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация: В статье анализируются особенности речи персонажей при создании образа и его раскрытии. На примерах, взятых из художественных произведений, обосновываются проявления речевого общения, то есть характер и характеристика персонажей через монологи и диалоги, социальная идентификация персонажей через речь персонажей. Показана роль монолога и диалога, их виды и критерии в выделении индивидуального, профессионального характера персонажей. В статье делается вывод о том, что монолог является наиболее удобным средством описания различных психических состояний и внутренних переживаний описываемого человека.

Ключевые слова: персонаж, характерная речь, речевое общение, mentalitet, монолог, диалог, виды монолога, внутренний монолог, персонажи.

THE ISSUE OF SOCIAL IDENTIFICATION OF SPEECH OF CHARACTERS IN WORKS OF ART

Abstract: The article analyzes the features of the speech of the characters when creating the image and its disclosure. On examples taken from works of art, the manifestations of verbal communication are substantiated, that is, the character and characteristics of characters through monologues and dialogues, social identification of characters through the speech of characters. The role of monologue and dialogue, their types and criteria in highlighting the individual, professional nature of the characters is shown. The article concludes that a monologue is the most convenient means of describing various mental states and inner experiences of the described person.

Keywords: character, characteristic speech, verbal communication, mentality, monologue, dialogue, types of monologue, internal monologue, characters.

KIRISH

Badiiy asarlarda xarakterni personaj nutqisiz tasavvur qilish qiyin. Bunday asarlarda nutq personajlar xarakterini ko'rsatib qolmay, harakatiga asos bo'ladi, uning jonliligini ta'minlaydi.

Badiiy matnlarda personajlar nutqining o'ziga xosligini ta'minlovchi, ular nutqning rivojlanib boruvchi ta'sirlchanlik kuchini oshiruvchi vositalar sirasida monolog va dialoglarning ham o'ziga xos o'rni bor.

Monolog – grekcha monos – bir, yakka, logos – soʻz, nutq, yaʼni yakka nutq degan maʼnoni anglatadi. Badiiy asardagi personajning oʻz muddaosini, biror muhim masalaga munosabatini, ichki niyatini ifodalash maqsadida personajga, kitobxonga yoki tomoshabinga, baʼzan oʻziga qarata soʻzlagan nutqiga monolog deyiladi. Monologning ikki turi – ichki va sirtqi koʻrinishda boʻlishi adabiyotshunoslikda tan olingan haqiqat¹. Shu bilan bir qatorda, baʼzi tadqiqotlarda monologni yana ayrim turlarga ajratishga intilish hollari ham mavjud. Masalan, adabiyotshunos T.Boboyev monologning ikki turini tan olish bilan birga, “Monologlar gʻoyaviy turlarga boʻlinadi”², - deb yozadi. Adabiyotshunos H.Abdusamatov esa, “Ichki monolog – qahr-gʻazab, monolog – shodlik, monolog – xotira, monolog – muhokama, monolog – qasos, oʻch, monolog – lirika, monolog – kulgi, monolog – fojia kabi xillari mavjud”³, - deb koʻrsatadi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Bizning nazarimizda, monologlarni asosiy ikki koʻrinishidan tashqari turlarga boʻlib oʻtirishga hojat yoʻq. Chunki bunday turlarga ajratish monologlarning keng qamrovli vazifasidan chetga tortishga sabab boʻladi. Monolog xarakterning oʻz ichki hissiyotlarini, psixologiyasini namoyon etishida bir vosita rolini oʻynash bilan birga, uning asarda tasvir etilayotgan voqeelikka, boshqa personajlarga boʻlgan munosabatiga ham oydinlik kiritadi va harakat oqimining tezlashishida koʻmak beradi. Monologning vazifasi asardagi zaruriy oʻrniga qarab belgilanadi va roʻyobga chiqadi.

Dialogik muloqotda esa bir kishi nutqiy faoliyati emas, balki ikki kishining oʻzaro muloqoti asosida kitobxonga voqealar tasvirini yetkazish va shu orqali ularda matn mazmuniga nisbatan maʼlum bir munosabatni uygʻotishga erishish asosiy maqsad hisoblanadi. Tilshunos Sh.Safarov: “Nutqiy muloqot maqsadi ikki sathlidir, yaʼni nutqiy harakatda axborot almashish va kommunikativ pragmatik maqsad voqealanadi. Birinchisida soʻzlovchining maqsadi axborot almashish”⁴, - deb taʼkidlaydi.

Darhaqiqat, muloqot maqsadi u monologik yoki dialogik koʻrinishda amalga oshishidan qatʼiy nazar, nutqiy faoliyatning qanday natija bilan tugashini belgilab beradi. Badiiy matnlarda personaj xakteri, boshqalardan ajralib turuvchi xulq-atvori koʻproq dialogik muloqotda, uning oʻzini qanday tutishi, qanday til birliklaridan foydalanishi, nutq qaratilgan shaxsga boʻlgan munosabati, uning fikrlarini qanday baholashida namoyon boʻladi. Bularning hammasi dialoglarda aks etadi. Shuning uchun ham aytish mumkinki, fikr ifodalashning dialogik turi bevosita nutqiy muloqotning asosiy unsuri hisoblanadi. Badiiy matnda ishtirok etuvchi personajlarning jamiyatda egallab turgan mavqei, aqliy-axloqiy saviyasi va ularning boshqalarga yashirin boʻlgan ichki olami yuqorida qayd etilgan monolog va dialoglar vositasida, nutqiy jarayon oqimiga qarab tobora oydinlasha boradi. Bu esa nutqiy muloqotning ancha murakkab jarayon ekanligidan dalolat beradi. “Nutqiy muloqotni faoliyat va oʻziga xos bir sistema sifatida tushunish uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat ekanligini sharhlashini talab qiladi. Muloqotning umumiy modelida tarkibiy qismlar oʻz aksini topgan. Shunga koʻra ularni ikki guruhga, yaʼni tashqi va ichki guruhlariga ajratish mumkin. Muloqotning tashqi omillari muloqotning maqsadi, undagi tinglovchi va soʻzlovchining maqsadi, muloqot voqelanayotgan shart-sharoit, vaziyat kabilarni kiritish mumkin. Chunonchi, muloqot maqsadi muloqot mazmunini belgilaydi. Vaziyat uning shaklini va koʻp hollarda muloqotning ichki tarkibiy qismi boʻlgan lisoniy va nolisoniy omillar tabiati va turlarini

¹ Qoʻshjonov M. Maʼno va mezon. – T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1974. – B.165-166.

² Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: Oʻqituvchi, 1984. – B.124.

³ Abdusamatov H. Drama nazariyasi. – T.: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 2000. – B.221-222.

⁴ Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: OʻzME., 2008, - B.79.

belgilaydi. Shunday qilib, muloqotning ichki omillariga: lisoniy va nolisoniy vositalarni kiritish to'g'ri bo'ladi. Muloqotning "salomlashish" bosqichida muloqot ifodasini belgilovchi salomlashish, ko'rishish, so'rashish kabi lisoniy birliklar: so'z, so'z birikmalari, undov va hokazolar muloqotning ichki omili sifatidagi uning lisoniy vositasi sanaladi"⁵.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Ma'lumki, badiiy asar tilining o'ziga xosligini ta'minlashda ishtirok etadigan birliklarda milliy xususiyatlar ham o'z aksini topadi. Bu ayniqsa, personaj nutqini individuallashtirishda qo'llanuvchi dialog, monolog va poliloglarda ham mentalitet ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Mentalitet ijtimoiy hodisa sifatida xalqimiz hayotining hamma sohalari qatori tilshunoslikda ham lisoniy birliklar vositasida aks etadi. Mentalitetning eng keng tarqalgan turlaridan biri bo'lgan milliy mentalitet milliy alohidalik, milliy kolorid kabi milliylikning tilda aks etishining turli shakllarini o'z ichiga oladi. Hozirgi kunga kelib dunyo tilshunosligi namoyondalarining e'tibori til va etnos munosabatidagi muammolarga qaratilgandir. Mentalitet milliy ramzlar, milliy qadriyatlar, urf-odatlar kabilarni ifodalab, biror bir xalqning etnik o'ziga xosligini anglatuvchi va keng qo'llaniladigan tushuncha bo'lib bormoqda. Etnik umumiylik deb ma'lum bir hududda kishilar orasida iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarga bog'liq bo'lgan madaniy til umumiylikiga aytiladi.

Kishilarning o'zaro muloqotga kirishishida avvalo, shu shaxsning lisoniy layoqati, ya'ni uning til birliklaridan foydalana olish layoqati, fikr ifodalash imkoniyatlari, shu bilan birga o'zi mansub bo'lgan millatning asrlar davomida shakllangan va sayqallangan ma'naviy, madaniy xususiyatlarini o'zida jamlagan ko'rinishi sifatida qaraladi. O'tkir Hoshimov hamda O'ktam usmonov o'z asarlarida til birliklarini tanlashda, personajlar individual, kasbga oid xarakterini yoritishda ana shu mezonlarga amal qiladi. Shu boir yozuvchilar ijodida milliylik bo'rtib turishida romanlar tilida qo'llanilgan har bir so'z yoki ibora, usul yoki vositaning o'rni bor. Badiiy matnlar qaysi tilda yaratilgan bo'lsa, ularda o'zlari mansub bo'lgan til sohiblarining milliy-madaniy, ma'naviy-ruhiy qiyofasi, milliy urf-odatlari, qadriyatlari o'z ifodasini topadi. Insonning madaniyati, axloqi dastlab uning tilida, fikr ifodalashda til birliklarini tanlash va nutq jarayonida qay darajada qo'llay olishida ko'rinadi. Badiiy asar til taraqqiyotining ma'lum bir bosqichi haqida ma'lumot berish bilan birga unda tarixiy shaxslar faoliyati, asar qahramonlari yashagan davrlarining siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning eng muhim xususiyatlari ham badiiy tarzda namoyon bo'ladi.

Shuni qayd etish lozimki, til strukturasida, uning lisoniy qurilishidagi o'zgarishlar, lug'at va frazeologiya tarkibidagi semantik jihatdan yuzaga keluvchi turli siljishlar badiiy matnlarda personajlar nutqida mujassam bo'ladi.

Masalan, O'.Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanini olib ko'radigan bo'lsak, roman asosan hikoya qilish usulida shakllantirilgan. Ya'ni, voqealar turli qahramonlar tomonidan o'z nuqtayi nazari orqali hikoya qilinadi. Asarda xiyonat voqeasi Ra'no, uni shu yo'lga boshlagan Umar zakunchi, Robiya tilidan hikoya qilinadi, ya'ni bir hodisa uch kishi tilidan uch xil talqin qilinadi. Bu hol bir tomondan asarga badiiy jihatdan o'ziga xos polifonik xususiyat bag'ishlasa, ikkinchi tomondan asarga badiiy jihatdan emotsional-ekspressivligini ta'minlashga xizmat qilgan. Monologik nutq personaj nutqining o'ziga xosligini ta'minlaydi. Personajlar o'z ichki monologlari orqali shaxs sifatida o'zlarini kitobxonga tanishtirib boradilar. Voqealar jarayonida personajning

⁵ Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragsmatik tahlili asoslari. O'quv qo'llanma. – Samarqand. SamDCHTI nashri, 2007, B.53.

ichki kechinmalari, o'z hatti-harakati, faoliyatiga baho berib borishlarida monolog, ayniqsa, ichki monologning o'rni beqiyos ekanligi Robiyaning ichki monologida yaqqol o'z aksini topgan:

“Eshitib hayron bo'lgandim: Ilonniyam ashula qilib aytadimi odam? Yo'q, o'shanda bu ashulani tushunmagan ekanman. Inson bolasi ilonga aylanib qolishi hech gap emas ekan.

Nahotki? Shunday ko'hli, shunday dono Ra'no kelinoyim nahotki ilon bo'lsa? Shomurod tog'amni urushga kuzatayotgan kuni oshxona devorining orqasida o'ksib-o'ksib yig'laganini o'zim eshitgandim-ku! Erining oyog'iga tiz cho'kib iltijo qilganida oshyuq ko'ylagining etagi loy bo'lib ketganini o'zim ko'rgan edim-ku! O'shanda ko'zimga oppoq farishta bo'lib ko'ringan Ra'no yangam shu emasmidi! Bugun xuddi o'sha ko'ylagini kiyib olib, Umar zakunchi bilan... farishtaning ilonga aylanishi shunchalik oson ekan-da! Axir tog'am o'lgani yo'q-ku! Kecha uning oyog'iga tiz cho'kib “sensiz o'lib qolaman” desa-da, bugun... Tog'am uyoqda qon kechib yursa-yu, kelinoyim buyoqda... Odamlar muncha yomon! Muncha noinsof?! Balki Kimsan akam meni ham shunaqa o'ylar?.. Yo'q! bu kunidan ko'ra o'lgani yaxshi odamning!”. [4,241]

Monologda Robiyaning voqealarni teran ko'z bilan tahlil qilishi, Ra'no bilan sodir bo'lgan voqealarda Umar zakunchining tutgan o'rniga aniq baho berishi o'z aksini topgan. Ayniqsa, uning Ra'noning harakatlariga baho berishda “ilon” leksemasidan foydalanishi monologdagi badiiy tasvirni yanada kuchaytirgan. Bu milliy mentalitetga borib taqaladi. Chunki, ilon salbiy xarakter belgisi bo'lib, xalq og'zaki ijodimizda ham insonlarning yomon fazilatlarini “ilon” tasviri orqali izohlashgan.

Personajning kasbiga, faoliyatiga qarab turli leksemalardan foydalanish yozuvchining mahoratiga bog'liq. Asarlarda keltirilga parchalarni olib ko'radigan bo'lsak, Umar – zakunchi obrazi. Bu kasb egasi Sobiq tuzum odami. Uning leksemasini olib ko'radigan bo'lsak, uning tilida haqoratli so'zlardan juda ko'p qo'llanilgan. Sababi, o'sha davrda oddiy xalqqa xuddi shu tarzda muomala qilingan: *“Uy eshigi g'iyqillab ochildi. Darvozaning tirqishidan yana mo'ralab, qorong'ida hech nimani ko'rolmadim. Bola tushmagur kelinoyimni qo'rqitib yubormasaydi!*

*Shu payt allaqanday erkak kishining “... bormi senga **haromi!**” – deb so'kingani, Olimjonning “qo'yvoring” deb yalingani eshitildi.*

Eshikni kuchim boricha mushtladim.

- *Oching, kennoyi, menman! - dedim baqirib. Kimdir og'ir, shaxdam qadamlar bilan eshikka yaqinlashdi.*
- *Qo'yvoring! – Bu safar Olimjonning ovozi bo'g'ilib chiqdi.” [4,304]*

Parchadan anglashilishicha, bolaning devordan oshib tushishi, Umar zakunchi va Ra'noning noqulay vaziyatga tushib qolishlari Umar zakunchining o'z mavqeiga ishonib bolani qo'pol tarzda haqoratlashiga, uning “Haromi” leksemasini qo'llashga zamin yaratgan. Asar muallifi endi voqealar rivojiga kinoya usulini kiritadi. Umar zakunchi bir tomondan mavqe nuqtai nazaridan yuqori turishi, ikkinchi tomondan o'z aybini yopishga urinishi kinoya usuliga yo'l ochgan: *“Tamba surildi. Eshikning bir tavaqasi ochildi-da, kimdir Olimjonning yoqasidan mushuk boladek changallab uloqtirib yubordi. U gandraklab kelganicha kuch bilan menga urildi. Biqinim battar sanchib, ko'z oldim qorong'ilashib ketdi. Olimjon menga ozor berganini bilib tipirchilab qaddini rostladi. Shu payt chamoq yarq etdi-yu, ro'paramda vajohat bilan turgan boshyalang Umar zakunchini ko'rdim.*

- *Iye, **oyimqiz**, **sizam** shu yerdamisiz? – dedi g'azabdan ko'zlari yonib. – Bemahalda pishirib qo'yibdimi birovnikida!*
- *Birovmas, o'zimni yangam, - og'zimga kelgan gap shu bo'ldi.*
- *Traktorni katta xolangnikiga tashlab keldingmi?*

*Umar zakunchi ko'zimga shunchalik dag'dag'a bilan chaqchaydiki, tilim aylanmay qoldi.
U boshini egib eshikdan chiqib borarkan, nafrat bilan so'kindi:*

- ***Padaringga la'nat. Hammangni qamoqda chiritish kerak!*** [4,327]

Yuqoridagi parchada erkak kishi Umar zakunchi nutqi berilgan. Uning butun harakati, faoliyati boshqalarga tazyiq o'tkazish, azob berishga asoslangan. Shuning uchun uning nutqida vulgarizmlarning qo'llanishi tabiiy. Buni kitobxon ham yengil qaul qiladi.

Zakunchi nutqi uning o'sha davrda o'sha jamiyatdagi mavqei, ma'naviy-axloqiy qiyofasini, atrofdagi kishilarga munosabatini, til birliklaridan foydalanishda asosan vulgarizmlarni tanlashini ko'rsatadi. Zakunchi nutqi fikr ifodalashda personajning ma'naviy-axloqiy saviyasi jamiyat tomonidan belgilangan muomala mezonlariga mos kelmasa, uning salbiy ta'siri inson faoliyatining hamma sohalarida – personajlarning o'zaro munosabatlarida, axloqiy qiyofasida, yurish turishlarida, ayniqsa, uning kimligini aniq ko'rsatib turuvchi nutqida yaqqol ko'zga tashlanishini yana bir karra isbotlaydi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tasvirlanayotgan shaxsning turli ruhiy holati, ichki kechinmalarini tasvirlashda monolog eng qulay vosita sifatida namoyon bo'lsa, personajlarning badiiy asar syujetida, voqealar tizimida tutgan o'rni, ularning fikr ifodalashda tilda mavjud bo'lgan birliklarni qo'llash mahorati dialoglarda namoyon bo'ladi. Dialoglar va monologlar personajlarning dunyoqarashi, fikrlash doirasi, ma'naviy dunyoqarashini o'zida aks ettiruvchi vosita sifatida har bir asarda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. – B.221-222.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'qituvchi, 1984. – B.124.
3. Hakimov M., Gaziyeva M. Pragmalingvistika asoslari (Matn): darslik. – Farg'ona, Klassik, 2020.
4. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. Roman. "Sharq" NMAK, T.:2012.
5. Qo'shjonov M. Ma'no va mezon. – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974. – B.165-166.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: O'zME., 2008, - B.79.
7. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. O'quv qo'llanma. – Samarqand. SamDCHTI nashri, 2007, B.53.
8. Кубрякова Е.С. Дискурс. В. КН.: Категоризация мира: время, пространство. М., 1991.